

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2020 (Ekim/October)

Hız. Peygamber'den Modern Zamana Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri: Bir Dönemlendirme Modeli*

Linguistic Tafsir Activities from the Time of the Prophet to the Modern Time; A Model of Periodization

Havva ÖZATA

Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Research Assistant, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Nevşehir, Turkey
hozata@nevsehir.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8934-9230>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 06/06/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/06/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2020

Atıf / Citation: Özata, Havva. “Hz. Peygamber'den Modern Zamana Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri: Bir Dönemlendirme Modeli”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 443-471.

<https://doi.org/10.31121/tader.748834>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

* Bu çalışma, 2019 yılında Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu danışmanlığında tamamladığımız “Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci: Cârullah ez-Zemahşeri'nin *el-Keşşâf* Tefsiri Örneği” başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir (İnönü Üniversitesi, Malatya, 2019).

Öz

Dilbilimsel tefsir Kur'an'ın doğru anlaşılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle bu tefsir faaliyeti çok erken bir dönemde ortaya çıkmış ve modern dönemde de etkinliğini sürdürmüştür. Uzun bir zaman dilimini kapsayan bu süreçte dilbilimsel tefsir faaliyetleri farklı değişim ve dönüşümlere sahne olmuş ve bunun neticesinde çok kıymetli eserler kaleme alınmıştır. Bu anlamda dilbilimsel tefsir faaliyetlerindeki değişim ve dönüşümlerin belirlenerek bir dönemlendirme modelinin sunulması, hem bu alanda telif edilmiş eserlerin genel yöntem ve içeriğinin belirlenmesinde hem de dilbilimsel tefsir faaliyetlerindeki bilimsel ilerlemenin tespit edilmesinde önem arz etmektedir. Dilbilimsel tefsir alanında birçok eser kaleme alınmış ve tarihi seyir içerisinde bu alanda kaleme alınan eserlerden birçoğu incelenmiş olmasına rağmen bu uzun zaman dilimini kapsayan bir dönemlendirme modeli sunulmamıştır. Bu araştırma, mevzu bahis eksikliği ortadan kaldırmak amacıyla bir dönemlendirme modeli sunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda ilk dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde öne çıkan birçok eser incelenerek muhteva ve yöntem bakımından benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinden, sonraki dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerine geçişte de birçok tefsir çalışması üzerinde durulmuş ve mevcut farklılaşma izleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu farklılaşmaya neden olan faktörler de tek tek sıralanarak dilbilimsel tefsir tarihi genel olarak dört ana döneme ayrılmıştır: Klasik dönem, Farklılaşma dönemi, Modern dönem öncesi ve Modern dönem.

Anahtar kelime: Tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı, Kur'an-ı Kerim, Dilbilimsel Tefsir, Dönemlendirme.

Abstract

Linguistic tafsir has a significant impact on understanding the Qur'an aright. For that reason, this kind of exegetical activities had started very early on, and has claimed its influence through the modern times. During the course of these long process linguistic tafsir activities witnessed many different changes and transformations, and gave many invaluable works as outputs. In this context, putting forward a model of periodization for these changes and transformations become more of an issue in terms of examining general methodology and contents of these works and both determining the scientific improvement within the activities of linguistic tafsir. Although many works written in this field and many of the works written in the field of linguistic exegesis studied widely, a model of periodization for this long period of time is not yet put forth. This study, aiming at bridging this gap, comes up with a model of periodization. In line with this aim, it is tried to compare and contrast the early prominent works within the activities of linguistic tafsir. Then, in transition to the subsequent linguistic tafsir activities many prominent tafsir books was revealed and existing differentiation axes tried to be put forward. Still, factors caused differentiation were listed individually as well, the history of linguistic tafsir was divided into four main periods: Classical period, Transformative period, Before the modern period and Modern period.

Keywords: Tafsir, Arabic Language and Literature, Linguistic Tafsir, Qur'an, Periodization.

Giriş

Kur'an'ın, insanlara Arap dili aracılığıyla gönderildiğine ilişkin birçok ayet vardır.¹ Bu ayetlerde Yüce Allah ve insan arasındaki iletişimde öne çıkan olgu *dil* doğrudan kendisidir. Bu ise söz konusu iletişimde Yüce Allah'ın mesajının insan tarafından anlaşılabilir olmasında dilin gerekliliğini ve imkânını ortaya koymaktadır. Neticede bu mesajın taşıdığı anlam ancak bu dilin tahlili bir şekilde incelenmesi sonucunda elde edilebilir. Tam da bu noktada dilbilimsel tefsir, Arap dili verileri dâhilinde Kur'an'ı ilahî murada uygun olarak açıklama amacına sahip olan ve bu minvalde hem dirayet hem de rivayet metodunu içerisinde barındıran bir tefsir yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Yusuf 12/2; er-Ra'd 13/37; İbrahim 14/4; Tâhâ 20/113; eş-Şuarâ 2/195.

Dilbilimsel tefsir faaliyetleri erken bir dönemde başlamış ve modern döneme kadar Kur'an'ın doğru anlaşılmasında önemli etkisini sürdürmüştür. Bu uzun tarihi süreç içerisinde dilbilimsel tefsir faaliyetleri tekdüze olarak devam etmemiş, farklı verilerin kullanımı ile dönüşüm ve değişimlerle yol almıştır. Nitekim “tarih, her ne kadar ana malzemesini oluşturan zaman gibi, ilk bakışta süreklilik arz edermiş gibi görünse de o, aynı zamanda değişimleri de içerisinde barındırır.”² Genel tarih anlayışı için önemli bir çıkış noktası olan bu durum, uzun bir tarihi dönemi kapsayan “dilbilimsel tefsir tarihi” için de söz konusudur.

Tarihi ve bu tarih içerisinde değişen olgu ve olayları bütüncül bir şekilde idrak etmek zor hatta imkânsızdır. Nitekim nasıl ki “varolanların bir bütün halinde idrakini imkânsıza yakın göyerek onları tasnif ediyor ve varolanlara dair araştırmayı tek bir bilime havale etmiyorsak, aynı nedenle ke-sintisiz bir biçimde akan insanlık tarihini de tek bir bütün halinde idrak edemeyiz.”³ Ayrıca değişim ve dönüşümlere dikkat çekmeden tarihi standart, değişmeyen, tekdüze bir bütün olarak incelemek, bu süreç içerisinde birçok temel unsurun gözden kaçırılmasına neden olduğu gibi ilgili zaman dili-minin de durağan, farklılaşmayan veya üretimin, yenilenmenin olmadığı bir süreç olarak algılanma-sına yol açar. Ancak sürekli olarak değişen ve üreten insanın oluşturduğu tarih de değişmekte ve farklılaşmaktadır.⁴ Bu hakikatleri ortaya çıkarmak da yine bu tarihi oluşturan insana kalmaktadır. Bu durumda insanın yardımına farklı tasniflerin yanı sıra *dönemlendirme* koşmakta ve uzun soluklu bir tarihin olduğu her alanda değişim ve dönüşümün izlerini gözler önüne sermektedir. Ancak dönemlendirme faaliyeti, “hem özneliğin hem de en fazla insan tarafından kabul edilecek bir sonuç üretme çabasının yükünü sırtlanmış karmaşık bir işlemdir.”⁵ Tarihi olayları idrak etmek üzere gerçekleştirilen bilimsel bir faaliyet olarak her zaman önemini koruyan dönemlendirme, salt geçmiş tarihi idrak etmek de değildir, aksine içinde bulunduğumuz zamanı da anlamlandırma çabasıdır.

Tarihi bir süreç içerisinde neşet eden dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin bilimsel bir çerçevede ele alınmasında ve bu faaliyetler neticesinde elde edilen bilgilerin üst üste gelmiş bilgi yığını olma-dığının tespit edilmesinde, dilbilimsel tefsir faaliyetlerini kapsayan tarihi sürecin dönemlendirilmesi

² Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: y.y., 2015), Önsöz.

³ İslam Düşünce Atlası (İDA), “Niçin Dönemlendirme?” (Erişim 12 Temmuz 2018).

⁴ Goody, tarihin Batı tarafından ele geçirilişini “tarih hırsızlığı” olarak ifade etmektedir. Bu başlık altında tarih hırsızlığında etkin olan faktörlerden birinin de dönemlendirmelerde ortaya çıkan eksiklikler olarak sunmaktadır. Bu anlamda doğru bir tarih anlayışı için doğru bir dönemlendirmenin gerekliliği gözler önüne serilmektedir. Aksi durumda “tarih hırsızlığı” kaçınılmaz bir durum olmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, çev. G. Ç. Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 1, 25-30, vd.

⁵ Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, 3.

kaçınılmaz bir durum olmaktadır. Nitekim dönemlendirmenin yapılmadığı uzun bir zaman diliminde birçok temel unsur gözden kaçırılabilir. Yine bu şekilde bir dönemlendirme; (I) dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin kendi tarihi içerisinde ele alınıp değerlendirilmesine, (II) bu faaliyetlerin devamlı bir yenilenme, değişim ve gelişmeyi içerisinde barındırdığının ortaya çıkarılmasına, (III) bu değişim ve farklılaşmaların ortaya çıkmasındaki ana etkenlerin belirlenmesine, (IV) ilgili tarihi süreç içerisinde kaleme alınan eser ve müelliflerinin tespit edilerek haklarının teslim edilmesine, (V) içerisinde bulunduğumuz tarihi süreçte dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Dilbilimsel tefsir üzerinde yapılan çalışmalar, çoğunlukla tefsire dair faaliyetlerin ortaya çıktığı ilk üç asrı kapsamaktadır. Sonraki dönem faaliyetler ise daha çok eser veya kişi odaklı bağımsız çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum İslam düşüncesinin ikinci klasik dönemi olarak ifade edebileceğimiz hicrî 7-13. asırları kapsadığı gibi modern dönemi de kapsamaktadır. Dilbilimsel tefsir tarihini dönemlendirme hususunda yapılan az sayıda çalışmada da genellikle bir birine benzeyen tasnifler yapılmış ve yapılan dönemlendirmelerin kırılma noktaları, bunların ortaya çıkış gerekçeleri ve bu dönemlerin karakteristik özellikleri üzerinde çok fazla durulmamıştır. Yapılan bu tasniflerin çoğu da konuya genel bir bakış açısı kazandırmak için özellikle tefsir tarihine paralel bir dönemlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırma yukarıda ifade bulan faydaları gerçekleştirmek adına dilbilimsel tefsir tarihi üzerinden bir dönemlendirme modeli sunmaktadır. İlgili amaç doğrultusunda ilk olarak mevcut dönemlendirme modelleri eleştirel bir üslup ile aktarıldıktan sonra yeni bir model, çıkış noktaları ile birlikte sunulacaktır.

1. Dilbilimsel Tefsirde Dönemlendirme

Dilbilimsel tefsir çalışmalarının çok erken diyebileceğimiz bir dönemde başlamasında iletişimin ana aracı olan dilin tabiatının yanı sıra Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması faaliyetleri, kıraat farklılıkları ve farklı dillere sahip etnik grupların İslam'a girmesi etkili olmuştur. Yine Arap dili kaide ve kurallarının tespit edilmesi yönündeki gayretler de dilbilimsel tefsirin ivme kazanarak ilerlemesini sağlamıştır. Bu şekilde Kur'an'ı doğru anlama amacıyla gerçekleştirilen tefsir faaliyetleri içerisinde yer alan dilbilimsel tefsir, karşılıklı ilişkiler içerisinde hem tefsir hem de Arap dilbilim tarihi ile etkileşimli bir tarihî seyir takip etmiştir. Bu uzun tarihi süreci genel bir perspektiften sunan farklı dönemlendirme modelleri mevcuttur. Bunlardan öne çıkanları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'ani'l-Kerîm eserinde Müsâid b. Süleyman, dilbilimsel tefsirin gelişim sürecini “Selef döneminde dilbilimsel tefsir” (et-Tefsîru'l-lügavî inde's-selef) ve “Dil âlimleri döne-

minde dilbilimsel tefsir" (et-Tefsîrû'l-lügavî inde'l-lügaviyyîn) şeklinde ikiye ayırarak incelemektedir.⁶ Yazar, birinci dönem olarak ifade ettiği selef dönemi dilbilimsel tefsir faaliyetleri bağlamında sahâbenin, tâbiûnun ve etbâu tâbiîn, Kur'an'ı tefsirde, dilbilime müracaat ettiğini örneklerle beyan etmekte ayrıca Hz. Peygamber'in de ihtiyaca binaen -az da olsa- dilbilimsel açıklamalarda bulunduğunu ifade etmektedir.⁷ İkinci dönem olarak ifade ettiği dil âlimleri dönemini ise hicrî 2. yüzyıl ile başlatmaktadır.⁸ Bu dönemlendirmede müellif, selef ve dil âlimlerinin yaptığı dilbilimsel tefsir faaliyetlerini göz önünde bulundurarak bir tasnif yapmaktadır. Ancak seleften sonraki dönemi bir bütün olarak ele almaktadır. Nitekim çalışmasında dil âlimlerinin yaptığı dilbilimsel tefsir faaliyetlerini incelerken meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, mecâzû'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an gibi doğrudan dilbilimsel tefsir alanında kaleme alınan eserleri incelediği gibi Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmi' u'l-beyân'ı*, Rummânî'nin (öl. 384/994) *el-Câmi' fî ilmi'l-Kur'an'ı*, İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz'i* gibi eserleri ve Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitabü'l-ayn'ı*, İbn Dureyd'in (öl. 321/933) *el-Cemher'e* si ve el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbü'l-luga'sı* gibi eserleri de araştırma kapsamında değerlendirmiştir. Bu genel değerlendirmesi sırasında da eserleri şekil ve içerik açısından farklı kategorilerde incelemekte, tarihsel herhangi bir dönemlendirme yapmamaktadır.⁹ Neticede müellif, seleften sonraki dönemi de genel hatlarıyla ele almakta bu anlamda ayrıntılı bir dönemlendirme sunmamaktadır.

J.J.G. Jansen, dilbilimsel tefsir faaliyetlerini iki tabaka olarak dönemlendirmektedir. Kur'an'ın dilbilimsel tefsiriyle ilgili modern çalışmaların da esasını oluşturduğuna inandığı bu iki tabakanın önemi üzerinde duran müellif, daha sonraki dönemlerde bu iki tabakada yöntem olarak yer etmiş uygulamaların dışına çok az çıktığını belirtmektedir.¹⁰ Jansen, ilk tabakayı Kur'an kelimelerini inceleyenlerin oluşturduğunu ifade ettikten sonra bu dönemde öne çıkan isim olarak İbn Abbas'ı zikretmektedir.¹¹ Müellif birinci tabakada İbn Abbas'ın yanı sıra Ebû Ubeyde'nin (öl. 210/815) ismini de zikretmektedir.¹² Bu ise iki dönem olarak belirlenen bu tasnifin, Müsâid b. Süleyman'ın da yaptığı dönemlendirmeden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim müellif, sahâbe veya dil âlimleri arasında bir ayırım gözetmeksizin hepsini tek bir tabaka içerisinde zikret-

⁶ Müsâid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011), 60.

⁷ Müsâid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-lügavî*, 64.

⁸ Müsâid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-lügavî*, 109.

⁹ Geniş bilgi için bk. Müsâid b. Süleyman, *et-Tefsîru'l-lügavî*, 183-453.

¹⁰ J.J.G.Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar (Ankara: Fecr Yayınları, 1993), 106.

¹¹ Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, 106.

¹² Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, 114.

miştir. İkinci tabakayı ise Zemahşerî (öl. 538/1144) ile başlatan yazar, bu iki tabaka arasındaki farklılaşmayı ise birinci dönem dilbilimsel tefsir çalışmalarında genellikle kelime boyutunda bir incelemenin; ikinci tabakada ise sözdizimsel bir incelemenin mevcudiyetine bağlamaktadır.¹³ Jansen, eserinde üçüncü bir tabaka olarak ifade etmese de modern dönemde dilbilimsel tefsir çalışmalarının değişiminden de bahsetmektedir. Özellikle Muhammed Abduh'un (öl. 1323/1905) dilbilimsel tefsire olan tepkisel yaklaşımı ve Emin el-Hûlî'nin (öl. 1385/1966) Kur'an'ın yorumlanması ve dilbilim arasındaki ilişkiye dayalı teorisini modern dönem dilbilimsel tefsir faaliyetleri içerisinde zikretmektedir.¹⁴

Jansen'in yaptığı dönemlendirmede, Zemahşerî öncesi süreç tek bir dönem olarak incelenmekte ve yaklaşık altı asırlık bir zaman diliminde yapılan çalışmalar salt kelime düzeyinde yapılan faaliyetler olarak ifade edilmektedir. Ancak bu dönemde kelime düzeyinde yapılan çalışmaların yanı sıra Arap Dili sahasında nahiv/sözdizim alanının temel kurallarını şekillendirecek dilbilimsel tefsir yorumlarını da Ferrâ (öl.207/822), Ahfeş (öl.215/830?), gibi müelliflerin eserlerinde çok rahat bir şekilde görebilmekteyiz. Bu anlamda Müsâid b. Süleyman'ın seleften sonraki dönemi içerisine alan genel değerlendirmesinin benzerini Jansen'in Zemahşerî öncesi için yaptığı dönemlendirmede de görebilmekteyiz.

Hâdî el-Catlâvî, *Kadâyâ'l-luğati fî kütubi't-tefsîr* eserinde Kur'an'ı ilk tefsir eden kişinin Allah Resûlü olduğunu ancak dilbilimsel tefsire ait ilk açıklamaları yapanın ise -Hz. Peygambere ait bu türlü rivayetlerin azlığını ifade ederek- İbn Abbas olduğunu beyan etmektedir.¹⁵ Yine dilbilimsel tefsirin çok uzun bir döneme yayıldığını ifade eden müellif *el-Kitab*'ın müellifi Sibeveyhi'nin (öl. 180/796) eserinde birçok defa Kur'an ayetlerini delil olarak kullanması ve ayetler üzerinden dilin kurallarını belirlemesini örnek göstererek bu süreci onun ile başlatmaktadır. Daha sonrasında bu süreci, tarihçilerin dilbilimsel alandaki dehası konusunda ittifak ettiklerini ifade ederek Ebû Hayyân'ın (öl. 745/1344) *Babrü'l-mubât* isimli tefsiri ile sona erdirmektedir. Böylece dilbilimsel tefsir faaliyetleri ona göre altı asrı kapsayan bir süreci içerisine almaktadır. Ayrıca müellif, bu süreç içerisinde dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin; asrın kültürel özellikleri, ilmin ilerlemesi ve toplumsal etkileşim gibi birçok farklı unsurdan etkilendiğini ifadelerine eklemiştir. Tam da bu noktada değişen unsurlara bağlı olarak dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin de farklılaştığına temas eden müellif, bu süreci üç dönem olarak tasnif etmektedir: Birinci dönemi Sibeveyhi ile başlatmakta ve bu dönem kaleme alınan eserlerin ise sözlük şeklinde ve kısa bilgilerin sunulduğu eserler olarak ifade etmektedir. Yine

¹³ Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, 106, 118, vd.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, 122-130.

¹⁵ Hâdî Catlâvî, *Kadâyâ'l-luğati fî kütubi't-tefsîr* (Tunus: Daru Muhammed Aliyyu'l-Hâmî, 1998), 42-43, 46.

Ferrâ ve Ebû Ubeyde'yi de bu dönem içinde eser veren müellifler arasında zikretmektedir. Müellif, ikinci dönemi ise daha çok nahiv ile ilgili izahların yer aldığı hatta neredeyse diğer konuların üzerinde hiç durulmadığı ve îrâbü'l-Kur'an türü eserlerin kaleme alındığı dönem olarak ifade etmektedir. Hicrî 5. ve 7. asırları kapsayan bu dönem için de Zeccâc (öl.311/923), Mekkî b. Ebî Talib (öl. 437/1045) ve Ebü'l-Berekât Kemâleddin el-Enbârî (öl.577/1181) gibi müelliflerin eserlerini örnek olarak vermektedir. Üçüncü dönemi ise Ebû Hayyân ile başlatan müellif, bu dönemin yegâne müfessiri olarak da sadece onun ismini vermektedir.¹⁶ Catlâvî'nin yaptığı bu tasnifte süreci Sibeveyhi ile başlatması farklı bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Ancak bu bağlamda Kur'an'dan delil getirme konusunda Arap dilbilim tarihinde birçok dilci âlim bulunmaktadır. Bu tür eserlerin dilbilimsel tefsir kapsamında değerlendirilmesi ise bu ilmi disiplinin sınırlarını aşmaktadır.

Rufeyda ise "Tefsir Kitaplarında Nahiv Düşüncesinin Merhaleleri" (Merâhilü'l-Tefkîri'n-Nahvî fî Kütübî't-Tefsîr) başlığı altında dilbilim ağırlıklı tefsiri altı dönemde incelemektedir. *Birinci dönem*, nahiv âlimlerinin "meâni'l-Kur'an" türü eserleri kaleme aldıkları dönemdir. Ayrıca bu dönem, müellif tarafından, nahiv araştırmalarına ve kıraat ile delil getirmeye önem veren sonraki dönem müfessirlerin görüşlerine kaynaklık teşkil eden dönem olarak ifade edilmektedir. Nitekim müellife göre sonraki dönem müfessirler, bu dönemin verilerini ya geliştirerek yeni şeyler ürettiler ya da olduğu gibi aktardılar. *İkinci dönem*, ilk dönem üzerine bina edilen ve geliştirilen nahiv düşüncesindeki özgünlüğü ile öne çıkmaktadır. Özellikle bu dönem müfessirlerinin çoğu dilbilimdeki üstünlükleri ile temayüz etmektedir. Nitekim bu dönem müfessirler aynı zamanda nahiv ilminde belirleyici, güçlü ve eşsiz bir yere sahip âlimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif bu dönem içerisinde müfessirleri kronolojik olarak sıralamakta ve ilk olarak Taberî'yi en son olarak da Zemahşeri'yi zikrederek bu dönemi sona erdirmektedir. *Üçüncü dönem* birçok konuyu içerisinde barındıran ansiklopedik tefsirlerin yazıldığı dönem olarak ifade edilmektedir. Ayrıca müellif bu dönem müfessirlerin sadece nahiv bilgisiyle öne çıkan isimler olmadığını aksine analitik düşünceye sahip geniş ilim sahibi kişiler olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemin çok geniş olduğunu bildiren Rufeyda, bu dönemi de İbn Atiyye ile başlatmakta ve Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Kurtubî (öl. 671/1273) gibi isimleri de içerisine alacak şekilde Ebü'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310) ile de bitirmektedir. *Dördüncü dönem* öne çıkan müfessirlerin başında Ebû Hayyân'ın geldiğini ifade eden müellif, üçüncü dönemde elde edilen verilerin bu dönemde kaynak olarak kullanıldığını beyan etmesinin yanında bu dönemde de farklı, orijinal fikirlerin ortaya çıkarıldığının altını çizmektedir. *Beşinci dönem* *Keşşâf* başta olmak üzere önceki dönemlerde mevcut eserlerden yapılan alıntılar üzerine yapılan yorumlama,

¹⁶ Catlâvî, *Kadâyâ'l-luğati*, 48-49.

eleştirme şeklinde kaleme alınan eserlerden oluşmaktadır. Bu dönemde ise müellif, Celâlüddîn es-Suyûtî (öl. 911/1505), Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) gibi müfessirlerin ismini zikretmektedir. *Altıncı dönem* ise bir önceki dönemden ayrı görmeyen müellif, farklı olarak bu dönemde bir yenilenme ve ihyâ hareketinin varlığından bahsetmektedir. Bu dönemde ise Şevkânî (öl. 1250/1834), Âlûsî (öl. 1270/1854), Muhammed Abduh (öl. 1323/1905) gibi müfessirlerin ismini zikretmektedir.¹⁷

Rufeyda'ya ait bu dönemlendirme dilbilimsel tefsirden ziyade genel tefsir tarihine ait bir dönemlendirmeyi anımsatmaktadır. Zaten müellif *Tabakatü'l-Müfessirîn* ismini verdiği bir önceki başlığında Suyûtî, Dâvûdî (öl. 945/1539?) gibi müelliflerin yapmış oldukları genel tefsir dönemlendirmesi ve tabakat kitaplarında izledikleri alfabetik sıralama konusunda onları eleştirmiş ve meâni'l-Kur'an türü eserlerin tedvininin Taberî'nin tefsiri gibi tefsir kitaplarından önce olduğunu beyan ederek nahiv ilmi ile tefsir ilmi arasındaki ilişkinin çok eski olduğunun altını çizmiştir.¹⁸ Ayrıca kitabına *en-Nabv ve kütübü't-tefsîr* ismini veren müellif, dilbilimsel tefsirin genel inceleme sahasının alanını daraltarak sadece nahiv-tefsir ilişkisi üzerinde durmuştur. Bu bağlamda garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserleri de incelemesinin dışında tutmuştur.

“Diğer birçok ilim dalı ve ekolde olduğu gibi tefsir ve dilbilimsel tefsirin de belli süreçlerden geçerek teşekkül etmiş olduğunu”¹⁹ ifade eden Karagöz, dilbilimsel tefsirin doğuşu ve gelişimini incelediği eserinde dilbilimsel tefsirin bu süreçteki tarihini *tedvin öncesi* ve *tedvin sonrası* olarak ikiye ayırmaktadır.²⁰ Yazar, tedvin öncesi dönemi dilbilimsel tefsirin ilk nüvelerinin ortaya çıktığı dönem olarak niteleyerek bu dönemi de Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn dönemlerini de içerisine alacak şekilde incelemektedir.²¹ Tedvin dönemini ise dilbilimsel tefsirin teşekkülü dönemi olarak niteleyerek meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an gibi eserlerin kaleme alındığı hicrî 2. asrın sonları ile başlayan ve hicrî 4. asrın başlarını da içerisine alan süreç olarak ifade etmiştir.²²

Karagöz'e ait diğer bir tasnifte ise hicrî 1. asırdan 2. asrın ortaları *birinci dönem*; hicrî 2. asrın ortalarından 4. asrın başları *ikinci dönem*; hicrî 4. asrın ilk çeyreğinden 8. asrın ortaları *üçüncü dönem*; hicrî 8. asrın ortalarından 14. asrın başları *dördüncü dönem*; hicrî 14. yüzyıldan günümüze kadarki

¹⁷ İ. Abdullah Rufeyda, *en-Nabv ve kütübü't-tefsîr* (Bingazi: Dâru'l-Cemâhiriyye, 1990), 1/ 563-568.

¹⁸ Rufeyda, *en-Nabv ve kütübü't-tefsîr*, 1/ 561.

¹⁹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 122.

²⁰ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, 122.

²¹ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, 126.

²² Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, 126, 148-149.

zaman dilimi ise *beşinci dönem* oluşturmaktadır.²³ Bu tasnife göre birinci dönem, dil merkezli tefsirin ilk nüvelerinin görüldüğü Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiün dönemini içine almaktadır. Başlangıç ve gelişim dönemi olarak ifade edilen ikinci dönem ise garîbü'l-Kur'an, meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an türü eserlerin kaleme alındığı dönem olarak kabul edilmektedir. Müellif tarafından zirve dönem olarak ifade edilen üçüncü dönemde dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde bir değişimin görüldüğü ifade edilmektedir. Nitekim bu dönem, önceki eserlere nispetle hem tefsir edilen ayetlerin sayısında bir artışın görüldüğü hem de ayetlerin tefsir edilmiş şekli bakımından daha kapsamlı eserlerin kaleme alındığı dönem olarak beyan edilmektedir. Dördüncü dönemde dilbilimsel tefsir alanında yeni çalışmalardan ziyade gelinen noktanın muhafaza edildiği görülmektedir. Beşinci dönem ise modern çağın gelmesiyle birlikte mevcut ilmî birikimin yanı sıra Batı'da dilbilim alanında kaydedilen yeni gelişmelerin Kur'an'ı anlamada kullanılması şeklinde ifade edilmektedir.²⁴

Karagöz birinci tasnifinde *tedvin* olgusunu göz önünde bulundurarak yaklaşık ilk üç asırlık bir sürecin dönemlendirmesini yapmaktadır. İkinci tasnifte ise dilbilimsel tefsirin doğuşundan günümüze kadarki zaman dilimi ele alınmış ve dördüncü asrın başlarında kaleme alınan Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an ve i'râbüh* eseri ile altıncı asrın başlarında kaleme alınan Zemahşeri'nin *Keşşâfı* ve Ebû Hayyân'ın *Babrü'l-mubi'i* aynı dönem eserler olarak telakki edilmiştir. Yine bu tasnifte genel manada dilbilimsel tefsir içerisinde yer alan garîbü'l-Kur'an veya vücûh ve nezâir türü eserler çok fazla göz önünde bulundurulmamış daha çok meâni'l-Kur'an veya sonraki dönem dilbilimsel tefsir ağırlıklı eserler öne çıkarılmıştır.

İsmail Aydın ise "Hz. Peygamber'in bir kelimeyi eşanlamlısı olan diğer bir kelimeyle veya genel anlamda dilde kullanıldığı anlamıyla açıklaması" şeklindeki tefsir biçimini dilbilimsel tefsirin ilk merhalesi olarak ifade etmektedir. "Garib kelimeleri açıklamanın yanı sıra tefsirde yeni argümanların benimsendiği sahâbe ve tâbiün dönemindeki tefsir hareketlerini" de dilbilimsel tefsirin ikinci merhalesi olarak ifade etmektedir. Müellif "dil sahasında meydana gelen çalışmalara bağlı olarak dil kurallarına dayalı yapılan" dilbilimsel tefsir faaliyetlerini de üçüncü merhale olarak ifade etmektedir. Hicrî ikinci asrın başlarından dördüncü asrın ortalarına kadar olan bu dönemi tedvin dönemi olarak isimlendiren müellif, yine Karagöz gibi bu süreçte kaleme alınan meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an türü eserlerin incelemesini yapmaktadır.²⁵ Genel

²³ Mustafa Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. M. Akif Koç, İsmail Albayrak (Ankara: Otto Yayıncılık, 2013), 1/324-325.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Karagöz, "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları", 1/326-343.

²⁵ İsmail Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012), 81.

olarak da Hz. Peygamber ve sahâbe dönemini dilbilimsel tefsirin ortaya çıkış dönemi; tedvin dönemi de gelişme dönemi olarak isimlendirmektedir.²⁶ Müellif, yaklaşık hicrî ilk dört asrı göz önünde bulundurarak Karagöz'ün yaptığı tasnife benzer bir tasnif yapmıştır.

Diğer bir dönemlendirme ise Celalettin Divleki'ye aittir. Müellif dilbilimsel tefsiri iki tabaka olarak tasnif etmektedir. “Birinci tabakayı alfabetik olsun ya da olmasın Kur’an kelimelerinin dilbilimsel izahını yapan sözlük görünümündeki tefsirler oluşturmaktadır. Bu eserler ise başlangıç ve olgunluk dönemi eserleri olmak üzere iki ana bölümde ele alınmaktadır. Başlangıç dönemi eserleri olarak; Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an*'ı, Ebû Ubeyde'nin *Mecâzi'l-Kur'an*'ı ve İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'an*'ı örnek olarak verilmektedir. Olgunluk dönemi eserleri olarak da Râgıb el-İsfehânî (öl. 502/1109?)'nin *Müfreda*'sı, Fahreddin er-Râzî'nin *Garîbu'l-Kur'an*'ı ile Semîn el-Halebî'nin (öl. 756/1355) *Umdetü'l-huffaz*'ı verilmektedir.”²⁷ Müellif “ikinci tabakada ise sûre ve ayet sırasına göre, Kur’an ayetlerini tefsir eden ve ayrıca dilbilimsel açıklamalara da yer veren dirayet tefsirlerini örnek olarak vermekte ve bu tabakanın en önemli ismi olarak da Zemahşeri'yi zikretmektedir.”²⁸ Bu dönemlendirme de ise -her ne kadar tabakat ismi verilmişse de- tarihsel bir dönemlendirmeden ziyade eserlerin şekilsel özelliklerine göre yapılan bir tasnif öne çıkmaktadır.

Yukarıda farklı şekillerde karşımıza çıkan dilbilimsel tefsir tarihini dönemlendirme modellerini aşağıdaki tabloda şu şekilde özetleyebiliriz:

Tablo 1: Dilbilimsel Tefsirde Farklı Dönemlendirme Modelleri

Müellif	Dönemlendirme
Müsâid b. Süleyman	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: Selef Dönemi (h. 1. asır) ▪ İkinci Dönem: Dil Âlimleri Dönemi (h. 2 asır ve sonrası)
J.J.G.Jansen	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: Birinci Tabaka (h. 1. asır – h. 5. asır) ▪ İkinci Dönem: İkinci Tabaka (h. 5. asır – ...) ▪ Üçüncü Dönem: Modern Dönem
Hâdî el-Catlâvî	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: (h. 2 asır – h. 4. asır başları) ▪ İkinci Dönem: (h. 4. asır – h. 7. asır) ▪ Üçüncü Dönem: (h. 7. asır – ...)

²⁶ Aydın, *Kur'an'ın Filolojik Yorumu*, 79-80, 116-117.

²⁷ Celalettin Divleki, *Dilbilim ve Kur'an İlimleri Açısından el-Firâzâbâdî'nin Besâir'i* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 59, 69.

²⁸ Divleki, *Dilbilim ve Kur'an İlimleri Açısından el-Firâzâbâdî'nin Besâir'i*, 59.

Rufeyda,	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: (... -h. 4. asır başları) ▪ İkinci Dönem: (h. 4. asır – h. 6. asır) ▪ Üçüncü Dönem: (h. 6. asır – h. 7. asır) ▪ Dördüncü Dönem: (h. 8. asır) ▪ Beşinci Dönem: (h. 9. asır – h. 12. asır) ▪ Altıncı Dönem: (h. 13. asır – h. 14. asır)
C. Divlekci	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: Birinci Tabaka ▪ İkinci Dönem: İkinci Tabaka
M. Karagöz I	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: Tedvin Öncesi Dönem ▪ İkinci Dönem: Tedvin Sonrası Dönem
M. Karagöz II	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: (h. 1. asır – h. 2. asır) (İlk Nüveler) ▪ İkinci Dönem: (h. 2. asır – h. 4. asır) (Başlangıç ve Gelişim) ▪ Üçüncü Dönem: (h. 4. asrın ilk çeyreği – h. 8. asır) (Zirve) ▪ Dördüncü Dönem: (h.8. asır – h. 14. asır) ▪ Beşinci Dönem: (Modern Dönem) (Yeni Mecralar)
İ. Aydın	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birinci Dönem: Ortaya Çıkış Dönemi (Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi) ▪ İkinci Dönem: Gelişim /Tedvin Dönemi (h. 2. asır – h. 4. asır)

2. Dilbilimsel Tefsirde Yeni Bir Dönemlendirme Modeli

Dilbilimsel tefsir tarihi, kendi tarihi içerisinde okunduğunda ve değişim-dönüşümlere bağlı olarak ortaya çıkan kırılma noktaları göz önüne alındığında şu şekilde bir dönemlendirme modeli ile tasnif edilebilir:

- Klasik Dönem
- Teşekkül Dönemi
- Yorumlama Dönemi
- Farklılaşma Dönemi
- Modern Dönem Öncesi

- Modern Dönem

2.1. İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri: Klasik Dönem

Dilbilimsel tefsirde klasik dönem, Hz. Peygamber döneminden başlayarak 5. yüzyılı da içine alacak şekilde devam eden bir süreçtir. Bu dönem, tedvin öncesi ve sonrasını kapsayan hem dilbilimsel tefsir hem de diğer İslamî ilimler açısından kurucu metinlerin kaleme alındığı, Arap dili alanında yapılan çalışmalarla dilbilimsel tefsir sahasında yapılan faaliyetlerin birlikte yol aldığı, her iki ilim dalının kavramlarının ve kurallarının netleştiği, sınırlarının tayin edildiği bir dönemdir. Dilbilimsel tefsir alanında etkisini ve önemini her zaman koruyacak olması nedeniyle bu süreç “Klasik Dönem” olarak isimlendirilir.

Nahiv ilmini açıklarken bu ilmin kişiyi yanlıştan koruyacak, anahtar bilgileri barındırdığını ifade eden Abdulkâhir Cürcânî (öl. 471/1079)²⁹ gibi Sekkâkî (öl. 626/1229) de ilmü'l-edeb veya ilmü'l-Arabiyye olarak isimlendirdiği Arap Dili ve Edebiyatı'nın en kadim amacının “Arapça konuşurken veya yazarken hatadan sakınmak” olarak ifade etmektedir.³⁰ Seyyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) de, *edeb* kelimesini, “her tür hatadan kendisi sayesinde sakınılan ilim” olarak tanımlamaktadır.³¹ Esasında bu ifadelerin tümü dilbilimin amacını ortaya koymaktadır: İster yazarken ister konuşurken olsun dili bir iletişim aracı olarak kullanan kişinin hatadan uzak durmasını sağlamak. Tam da bu noktadan alarak diyebiliriz ki ister Hz. Peygamber döneminde vahyin yazılması ve yedi harf üzerine okumaya ruhsat verilmesi gibi uygulamalar olsun, isterse de daha sonraki dönemlerde Kur'an'ın toplanması, harekelenmesi, noktalanması gibi uygulamalar olsun Kur'an'ın muhatabı olan herkes, onu doğru bir şekilde aktarmak ve doğru bir şekilde anlamak için azami gayret sarf etmiştir. Bu anlamda Kur'an'ı okuyan, anlayan ve yorumlayan herkes hatadan uzak kalmak için ilahi vahyin dili üzerinde yoğunlaşmıştır. Neticede “dilde her tür hatadan kendisi sayesinde sakınılan ilim” olan Arap dilbilimi, Kur'an üzerinde sonradan ortaya çıkması muhtemel her tür hatadan kendisi sayesinde sakınılan ilim” kabul edilerek temelleri Kur'an tarihi ile atılmaya başlanmıştır. Nitekim Arapça için gerçek anlamda bir dil çalışması, İslam'ın Arap toplumu içerisinde yayılmasından hemen sonra başlamış ve Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması gayretleri ile önemli boyutlara ulaşmıştır.³² Bu gayretler neticesinde hem Kur'an'ın diğer nesillere doğru bir şekilde aktarılmasında hem de onun doğru

---

²⁹ Abdulkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (b.y.: y.y., ts.), 28-30.

³⁰ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Mijfâhu'l-'Ulûm*, thk. Naîm Zerzûr (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 8.

³¹ Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, tahk. Muhammed Sıddık el-Miñşavî (Kâhire: Daru'l-Fazile, ts.), 16.

³² Geniş bilgi için bk. Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nabviyye* (Kâhire: Daru'l-Mâarif, ts), 11-12; Abduh Râcihi, *Durusu fi'l-mezâhibi'n-nabviyye* (Beyrut: Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980), 10.

bir şekilde anlaşılmasında ilk ve önemli adımlar atılmış, bu faaliyetler uzun bir tarihi dönemde de devam etmiştir. Dilbilimsel tefsir faaliyetleri bağlamında “Klasik dönem” olarak isimlendirilen yaklaşık bu beş asırlık süreç, özellikle Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûna ait dilbilimsel rivayetlerin kayıt altına alındığı, meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserlerin kaleme alındığı³³ kısaca Kur'an-ı Kerim hakkında hem filolojik hem de dilbilimsel faaliyetlerin ilk nüvelerinin görüldüğü bir dönemdir.

Klasik dönemi kendi içerisinde ikiye ayırmamız mümkündür: Teşekkül Dönemi ve Yorumlama Dönemi.

2.1.1. Teşekkül Dönemi

Dilbilimsel tefsirin teşekkül dönemi; Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûna ait ilk dilbilimsel açıklamaların da içerisinde yer aldığı, dilbilimsel tefsirin tedvin çalışmalarını da kapsayan hicrî ilk üç asra karşılık gelmektedir.

Kur'an hakkında yapılan dilbilimsel açıklamalar, onun indirildiği dönem itibariyle başlamıştır. Zira Hz. Peygamber'e ait tefsir rivayetlerinde, sonraki asırlarda dilbilime konu olacak şekilde özellikle kelime düzeyinde yaptığı izahların öne çıktığı görülmektedir.³⁴ Çoğunlukla ayetlerin sözdizimi ile alakalı olmayan bu dilsel izahlar, dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in Kur'an kelimelerini eşanlamlısı yahut dildeki kullanımıyla ifade etmesi, farklı kıraat şekillerinin mevcudiyeti ile Kur'an'ın yazıya aktarılması, daha sonrasında iki kapak arasına alınması, harekelenmesi ve noktalanması hususundaki filolojik uygulamaların hepsi “dilbilimsel tefsir” alanında yapılan faaliyetlerdir. Ancak Hz. Peygamber, sahâbe ve hatta tâbiûn dönemini de içine alan bu süreçte yapılan dilbilimsel açıklamalar, Karagöz'ün de ifade ettiği gibi “dilbilimsel tefsirin ilk nüveleri”ni oluşturmakta, ancak sistemli bir dilbilimsel tefsir yaklaşımını ifade etmemekte ve neticede bu durum o dönemde sistematik anlamda dil ağırlıklı bir tefsirin mevcut olmadığını göstermektedir.³⁵ Nitekim vahyin kaynağı durumundaki Allah Resûlü'nün hayatta olması o dönemde böyle bir ilmin ortaya çıkmasına ihtiyaç bırakmamıştır. Çünkü Kur'an'ın doğru anlaşılması ve aktarılmasına yönelik ihtiyaçların giderilmesinde objektif kural ve kaidelerin tespit edilmesine, genel-geçer verilerin elde edilmesine, sistemli bir üst söylemin belirlenmesine gerek duyulmamıştır.

³³ İlk dönem kaleme alınan dilbilimsel tefsir çalışmaları, garîbü'l-Kur'an, meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an, eşbâh ve nezâir, tesârif, ma'ttefeka lafzuhu ve'htelege ma'nâhu gibi farklı isimler ile anılmıştır. Ancak bu çalışmalar yaygın kullanımına da uygun olarak en genel haliyle bu dört başlık altında tasnif edilmektedir.

³⁴ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, 131-134; Aydın, *Filolojik Tefsir*, 81-88.

³⁵ Karagöz, “Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları”, 1/326-329.

Çünkü Hz. Peygamber aracılığıyla gönderilen vahiy, her türlü kontrolü sağlıyor, tartışma götürmez açıklamalarla son noktayı koyuyordu. Bu nedenle dilbilimsel tefsirin doğuşunu Hz. Peygamber döneminden başlatmak, hem vahyin mahiyeti hem de dilbilimsel tefsirin ilmî bir disiplin olması açısından doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Her ne kadar bu uygulamaların hepsi sistemli bir disiplin olarak dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin doğrudan kapsamına dâhil olmasa da daha sonra teşekkül edecek bu disiplinin ana damarlarını oluşturmaktadır. Ayrıca bu katkı sadece muhteva açısından olmamakta yöntemsel olarak da dilbilimsel tefsir için alternatifler sunmaktadır.

Allah Resûlü'nün vefatından sonra ise bizzat onunla aynı havayı teneffüs etmiş onunla aynı zaman ve mekânı paylaşmış sahâbeyi kapsayan dönem gelmektedir ki yine bu dönemde de yukarıdaki ihtiyaçlarla karşı karşıya kalınmıştır. Ancak bu kez vahyin devamı söz konusu değildir. Bununla birlikte Hz. Peygamber ile birlikte yaşamış ve onun rahle-i tedsrisatından geçmiş olmak, bizzat vahyin nazil olduğu dili ve ortamı iyi biliyor olmak onları bu ihtiyaçları karşılama noktasında diğer nesillere göre farklı kılmaktadır.

Sahâbe döneminde İbn Abbas'ın Kur'an kelimelerini şiir ile açıklaması şeklindeki faaliyetleri ve bunun bir yöntem olarak benimsenmesi ve daha sonraki dönemde bu rivayetlerin onun öğrencileri tarafından kayıt altına alınması, Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması faaliyetleri; Kur'an'ı doğru anlama ve aktarma ihtiyaçlarının karşılanmasında artık belli bir yöntemin ve sistemin takip edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Arap olmayan insanların da hızlı bir şekilde İslam'a girmesiyle böyle bir ilmin mevcudiyeti zorunlu hale gelmiştir. Tâbiûn döneminin sonlarına karşılık gelen bu dönemde, artık tam anlamıyla ilmî bir disiplin olarak dilbilimsel tefsirin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak yukarıda beyan ettiğimiz gibi bizzat dilbilimsel tefsirin ana konusu olan Kur'an'ın nazil olduğu Hz. Peygamber dönemi; bu döneme şahitlik eden sahâbe ve sahâbenin öğrencisi pozisyonunda olan tâbiûn neslini içine alan sahâbe ve tâbiûn dönemi, dilbilimsel tefsir için önemli verileri içerisinde barındıran dönemlerdir. Bu anlamda her ne kadar bu dönemler içerisinde sistemleşmiş ilmi bir disiplin olarak dilbilimsel tefsirden bahsedilmese de bu minvalde yapılan tefsir çalışmalarının bu dönemlerden müstağni kalması düşünülemez.

Teşekkül döneminde Arap Dili üzerinde yapılan çalışmaların da hızlı bir şekilde yol aldığı görülmektedir. Nitekim Arap diline dair genel kuralları Hz. Ali'den (öl. 40/661) öğrendiği rivayet edilen Ebu'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ile Arap dilbilimin oluşum evresi başlamıştır. Daha sonra Abdurrahman b. Hürmüz (öl. 117/735), Yahya b. Ya'mer (öl. 129/746) gibi isimlerin yanı sıra Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyhi ile Arapça, belli kurallar etrafında şekillenen yapısal bir bütün

olarak formüle edilmiş ve bu çıkış noktasıyla dilbilim alanında ilk ilmî incelemeler başlamıştır. Kut-rub (öl. 206/821), Ahfeş-i Evsat ve Müberred (öl. 286/899) gibi dilcilerin oluşturduğu Basra; Ebû Cafer er-Ruâsî (öl.187/803), Kisâî (öl. 189/805) ve Ferrâ gibi dilcilerin oluşturduğu Kûfe dil ekol-leriyle farklı iki mecrada devam ettirilen bu faaliyetler ile bir yandan Arap dilinin kelime yapısı üze-rinde durulurken bir yandan da cümle düzeyinde dil olguları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Neticede Basra ve Kûfe gibi merkezlerde lügat ve nahiv ilmüne dair önemli çalışmalar yapılmıştır.

Teşekkül döneminde Arap Dili bağlamında ortaya çıkan gelişmeler dilbilimsel tefsir üze-rinde de etkili olmuştur. Nitekim dilci müelliflerin çoğunun Arap dil kurallarını formüle ederken kullandıkları en önemli kaynak Kur'an'ın bizzat kendisi olmaktadır. Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ında dört yüzden fazla ayeti istişhâd için kullanmasında olduğu gibi birçok dil âlimi, Kur'an'ın kelime ve cümle yapısını bu şekilde inceleme alanına almıştır. Buradan alarak bu dönem dilbilimsel tefsir çalışmaları-nda Kur'an'ı doğru anlamının yanı sıra Arap Dili kurallarını tespit amacıyla da ayetlerin incelen-diğini ifade edebiliriz. Kısaca bu süreçte Kur'an'ın bizzat kendisi amaç olduğu kadar dili en güzel şekilde kullanması açısından da Arap Dili kurallarının tespiti için bir *araç/kaynak* olarak kullanılmış-tır. Yine hicrî 2. asrın ikinci yarısı itibariyle kaleme alınan meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü dilbilimsel tefsir eseri müelliflerinin çoğunun aynı zamanda dilci oluşu bu durumun bir göstergesidir.

Teşekkül döneminde başlayan dilbilimsel tefsirde tedvin çalışmaları hızlı bir şekilde devam etmiştir. Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) *el-Eşbah ve'n-nezâir fî'l-Kur'ani'l-Kerim*'i, Kisaî'nin *Meâni'l-Kur'an*'ı, Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an*'ı Ebû Ubeyde'nin *Mecâzû'l-Kur'an*'ı, Ahfeş'in *Meâni'l-Kur'an*'ı, Abdullah b. Yahya b. el- Mübârek'in (öl. 237/851) *Garîbü'l-Kur'an ve tefsirib*'i, İbn Ku-teybe'nin (öl. 276/889) *Tefsiru garîbi'l-Kur'an*'ı bu dönem telif edilen eserler arasında yer almaktadır. Bu eserlerin içerikleri de göz önüne alındığında teşekkül dönemi dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kur'an'da her ayetin üzerinde durularak baştan sona bir tefsir yapılmadığı gibi ele alınan ayetler de çoğunlukla parçacı bir şekilde incelenmektedir.
- Kur'an ekseninde nahiv kurallarının netleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde âlimler ara-sında dilbilimle alakalı tam olarak ortak bir ıstılahın varlığından söz edilememektedir. Aynı şekilde birçok kural ve kaide üzerinde de bir birliktelik sağlanamamıştır. Özellikle bu farklılaşan ıstılah ve kaideler etrafında Kûfe ve Basra şeklinde iki önemli ekol ortaya çıkmıştır.
- Meâni'l-Kur'an türü eserlerde kelime ve cümle boyutunda morfoloji, sözdizim ve anlam-bilim bağlamında kurallar irdelenmiş, yeri geldiğinde bu kurallar tanımlanmış ve sistemleştirilmiştir.

Bu eserlerde bu tür dilbilimsel izahlar kelime veya ifadelerin doğrudan anlamlarının verildiği izahlardan çok daha fazla yer almaktadır.

- Açıklamalar çoğu zaman dilbilimsel bir kural ve kaide etrafında şekillenmektedir.
- Şiir başta olmak üzere, bir diğer ayet ve Arapların genel kullanımları istiḥād için sıklıkla kullanılmıştır.

• Kıraat özellikle bu dönem eserlerinde önemli bir yere sahiptir. Farklı kıraat şekilleri anlam ve yapı bakımından değerlendirilmekte, kıraatlerin hem anlam hem de sözdizimsel bağlama sağladığı katkılar üzerinde durulmaktadır. Arap Dili bağlamında değerlendirilen bu kıraatlerden herhangi bir kaide veya kural altında ele alınmayanlar ise çoğu zaman reddedilmektedir.

- Ayetlerde yer alan kelime ve ifadeler üzerinde çok fazla ayrıntıya girilmemektedir. Ancak özellikle nahiv, sarf gibi dilbilimsel izahlarda ayrıntılı bilgiler aktarılabilir.

• Garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserlerde ele alınan kelime sayısı diğer dönemlere nispetle azdır. Sıralama kelimelerin geçtiği ayet ve sureler göz önüne alınarak Mushaf tertibine göre yapılmaktadır.

- Garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserlerde ele alınan kelimeler hakkında yapılan izahlar çok uzun ve ayrıntılı olmamaktadır. Ayrıca vücûh ve nezâir türü eserlerde kelimelerin farklı kullanımlarını ifade eden vecihlerin sayısı da çok fazla olmamaktadır.

• Garîbü'l-Kur'an türü eserlerde incelenen kelimeler, diğer dil veya lehçelerde kullanılan ancak Arap diline geçmiş muarreb veya az kullanılması sebebiyle çok bilinmeyen kelimelerden oluşmaktadır.

- Kur'an kıssaları, sebab-i nüzul ve tefsirle ilişkili diğer rivayetlere çoğunlukla girilmemektedir.

• Takdim, tehir, hazf, izhâr gibi üslup özellikleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmamaktadır.

- Bu dönem yazılan eserler arasında hem içerik hem de isimlendirme hususunda keskin bir çizgi görülmemektedir. Bir eser hem meâni'l-Kur'an hem garîbü'l-Kur'an, hem de vücûh ve nezâir ile ilgili bilgiler içerebilmektedir.

Özellikle bu dönemde yazılan dilbilimsel tefsir kitapları, tefsir alanında esas kaynak olma özelliğini günümüze kadar sürdürmüştür. Daha sonra yazılan eserlerin hiçbiri bu eserlerden bağımsız kal(a)mamıştır. Ayrıca yorumlama döneminde kaleme alınan eserler zikri geçen bu eserlerin farklı şekillerde tasnifi veya geliştirilmiş hali olmuştur.

2.1.2. Yorumlama Dönemi

Hicrî 4. asırda dilbilim çalışmaları Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/ 923), İbnü's-Serrâc (öl. 316/ 929), Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî (öl. 337/949), Ebû Saîd es-Sirâfî (öl. 368/ 979), Ebû Ali el-Farisî (öl. 377/987) gibi dilcilerle mantık, kelam, felsefe, fıkıh usulü gibi ilimlerle de etkileşim içerisinde gelişmesini sürdürmüştür.³⁶ Yine siyasetin ve kültürel etkileşimin yeni adresi olan Bağdat'ta yaşayan birçok âlim, Basra ve Kûfe ekollerini karşılaştırıp doğrusunu bulma veya her iki ekolün görüşlerini alma yoluna gitmiştir. Neticede hicrî 3. asrın başlarında bu ekoller arasında artan çekişme hicrî 4. asırda azalmış ve Bağdat ekolü olarak isimlendirilen yeni, eklektik bir ekolün temelleri atılmıştır.³⁷ Yine bu asrın sonlarına doğru artık nahiv terimlerinin tamamlandığı da görülmektedir.³⁸

Arap dilbilim çalışmalarının bu döneminde, artık herhangi bir ekolün etkisinde kalmaksızın mevcut ilmi birikimin ayrıntılı şekilde incelenmesi ve farklı görüşler etrafında yeniden şekillenmesi söz konusu olmuştur. Ancak bu dönemde Bağdat ekolü kendini ne kadar hissettirse de Basra ekolünün görüşleri hâlâ önemli bir yere sahip olmuştur. Bu süreçte dil âlimlerinin gramer kurallarının sistemli bir şekilde ortaya çıkarılması hususunda yoğun bir çaba sarf ettikleri gözlenmektedir. Gramer alanında devam eden bu çalışmaların yanı sıra ilahi vahyin mahiyeti, halku'l-Kur'an, i'câzu'l-Kur'an gibi konular etrafında devam eden tartışmalar da dil ile ilgili çalışmaları metafizik boyuta taşımıştır. Bu bağlamda salt gramer tartışmalarından dil felsefesi ile ilgili tartışmalara bir geçiş olmuştur.

Hicrî 4. ve 5. asırlarda Arap dilbilim faaliyetleri bakımından *gramer* ve *dil felsefesi* bağlamında değerlendirebileceğimiz bu iki yönlü ilerlemenin, özellikle yorumlama döneminde dilbilimsel tefsir çalışmaları üzerindeki etkisi, gramer yönünde olmuştur. Bu dönem ortaya çıkan dil felsefesi alanındaki gelişmelerin dilbilimsel tefsir üzerindeki etkisi ise daha sonraki dönemlerde görülmektedir. Bununla birlikte Arap gramer çalışmalarında görülen geçmişten gelen ilmî birikimi yorumlama, tasnif etme şeklindeki faaliyetleri yorumlama dönemi dilbilimsel tefsir çalışmalarında görmek mümkündür.

Yorumlama döneminde Kur'an artık Arap dilbilimi için kaynaklık görevini ifa etmiştir. Özellikle dilbilimsel tefsir bağlamında kaleme alınan eserlere baktığımızda artık bunların bir nahiv

³⁶ Dayf, *el-Medârisü'n-nabviyye*, 267-268.

³⁷ Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kâhire: Daru'l-Ma'rif, ts.), 2/221; Dayf, *el-Medârisü'n-nabviyye*, 245; Râcihî, *Durusu fi'l-Mezâhibi'n-nabviyye*, 159.

³⁸ Ali Bulut, "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 103.

kitabı görüntüsünden salt bir tefsir kitabı görüntüsüne kavuştuklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim artık amaç, Arap dil kurallarının ayetler doğrultusunda tespiti değil belirlenen bu kurallar dâhilinde ayetlerin yorumlanması olmuştur.

Kıraatlerin kurumsallaşmasında önemli bir etkiye sahip olan İbn Mücâhid'in (öl. 324/936) *Kitâbü's-seb'a* eseri ve yine Bağdat ekolünün teşekkülü, yorumlama dönemde dilbilimsel tefsir alanında kaleme alınan eserlerin içerikleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. İbn Mücâhid bu eseriyle özellikle dilbilimcilerin kıraatler üzerinde yaptığı açıklamalara artık bir sınır getirmiştir. Kûfe ve Basra ekollerinin görüşlerinin birlikte ele alınması ile ortaya çıkan Bağdat ekolünün teşekkülü ise bu iki ekolün görüşlerinin tefsir kitaplarında birlikte ele alınarak bir sonuca ulaşılmasını sağlamıştır. Nitekim özellikle bu dönemde yazılan eserlerde Kisaî, Ahfeş, Ferrâ gibi dil âlimlerinin görüşleri sıklıkla birlikte geçmekte ve bunların kritiği yapılmaktadır.

Yorumlama döneminde Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, Nehhâs'ın (öl. 338/950) *Meâni'l-Kur'an*'ı, Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl. 400/1009'dan sonra), *el-Vücûh ve'n-nezâir*'i, Ebû Ubeyd el-Herevî'nin (öl. 401/1011) *Kitabü'l-garibeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadis*'i, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (öl. 437/1045) *Tefsirü'l-müşekkeli min garibi'l-Kur'an*'ı ve *müşkeli i'râbi'l-Kur'an*'ı öne çıkan eserlerdir.

Dilbilimle alakalı ciddi tartışmaların, önemli tahlillerin yapıldığı ve özellikle bu alanda meyvelerin toplandığı bir dönemde yaşayan Zeccâc, yorumlama döneminde meâni'l-Kur'an türünde telif ettiği eseriyle önemli bir yer tutmuştur. Nitekim Zeccâc kendisinden önce dilbilimsel tefsir alanında yapılan yorumları çok iyi bir şekilde özümsemiştir. Kendi dönemine kadar Arap dilbilimi alanında yapılan tartışmalara, çıkarılan sonuçlara vâkıf olan müellif, hem dilbilimsel tefsir hem de doğrudan tefsir ile ilgili bilgileri ve yorumları, bu veriler dâhilinde tekrar analiz ederek kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Zeccâc'ın dilbilimsel tefsire dair ilk yorumları eserinde aktarması, tıpkı Taberî'nin rivayet tefsirine dair verileri eserinde bir araya getirmesi çabasına benzemektedir. Bununla birlikte Zeccâc, kendi dönemi için modern sayılabilecek dilbilimsel verilere de haiz ve aynı zamanda onları tekrar revize ederek tefsirde kullanacak kadar da başarılı bir entelektüel zekâyâ sahiptir.

Yorumlama döneminde garîbu'l-Kur'an ile vücûh ve nezâir gibi sözlük türü eserlerde de hem içerik hem de şekil olarak değişimler gözlenmektedir. Garîbu'l-Kur'an türü eserlerde, genel manada Kur'an bağlamında anlaşılması güç olan veya ayetlerin izahında kilit rol oynayan kelimeler de izah edilmeye başlamış ve neticede ele alınan kelime sayısı artmıştır. Yine bu dönemde garîbu'l-Kur'an ile vücûh ve nezâir türü eserlerde çoğunlukla Mushaf tertibine uygun bir şekilde incelenen kelimeler, artık alfabetik bir şekilde sıralanmaya başlanmıştır. Nitekim Ebû Hilâl el-Askerî ile başlayan ilk alfabetik sıralama kelimelerin ilk harflerine göre baplara veya kitaplara ayrılması şeklinde

devam etmiştir. Ayrıca bu eserlerde kelimeler hakkında yapılan izahlar da artmıştır. Nitekim bu dönemde kelimenin anlamı ile ilgili açıklamalara, kelimelerin morfolojik yapısı, iştikâkları, ayet içerisindeki görevi gibi ayrıntılı dilbilimsel izahlar da eklenmiştir. Hatta bu minvalde sebep-i nüzul gibi anlamı açıklamaya yardımcı farklı argümanlar da kullanılmıştır. Bunda dilbilim alanında ortaya çıkan gelişmelerin yanı sıra Arap diline yabancı milletlerin, hızlı bir şekilde İslamiyet'i kabul etmesi de önemli bir rol oynamaktadır. Bu anlamda bu tür eserlerde ele alınan kelimelerin sayısında ve açıklamalarda bir artışın gözlenmesi normal karşılanmalıdır.

Bu dönem özellikle meâni'l-Kur'an türü eserlerde sınırların belirlenmesi ayrıca telif edilen eserlerde amaca uygun olarak belli bir sistemin takip edilmesi mümkün olmuştur. Örneğin i'râbu'l-Kur'an çalışmalarında ayet içerisinde kelimelerin daha çok nahiv bağlamında incelenmesi söz konusu olmuş ve kelimelerin lügat anlamı veya iştikakları üzerinde ise daha az durulmuştur. Örneğin Nehhâs, dilbilimsel tefsir sahasında daha çok kelime ve ifadelerin anlamlarını verdiği *Meâni'l-Kur'an* ve ayetlerin i'râb formlarını açıkladığı *İ'râbü'l-Kur'an* şeklinde iki farklı eser kaleme almıştır. Kısaca artık bu disiplinlerin kendi içerisindeki sınırları belirlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda bu dönem içerisinde bilgilerin daha sistemli bir şekilde aktarımının söz konusu olduğu ifade edilebilir.

Yorumlama döneminde kaleme alınan meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü eserler, teşekkül döneminde kaleme alınmış bu türden eserlerin tasnifi veya farklı şekillerde tertibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak her ne kadar bu dönem eserleri, teşekkül dönemi eserleri üzerine bina edilse de bu eserlerde de orijinal kabul edilecek birçok bilgi mevcuttur. Nitekim sonraki dönemlerde kaleme alınan eserlerin yorumlama döneminden müstağni kalamaması; bu eserlerin hem önceki eserlerde yer alan bilgilerin aktarılması hem de bu bilgilerin sentezlenerek özgün bilgilerin elde edilmesi fonksiyonları ile ilgilidir.

2.2. Dilbilimsel Tefsirde Değişim Arayışları: Farklılaşma Dönemi

Beş asırlık bir zamanı kapsayan klasik dönem içerisinde dilbilimsel tefsir alanında yetkin eserler ortaya konulmuştur. Her birinin bir diğeri için tamamlayıcı rol üstlendiği bu eserler, özellikle klasik dönem içerisinde Kur'an üzerine yapılan çalışmaların geldiği noktayı gözler önüne sermektedir. Ancak bu yetkinlik bir bitişi değil aksine bir farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Nitekim nahiv ve belâgat anlamında klasik dönemden tevârüs eden entelektüel birikim genel dil kaidelerinin üstünde bir dil incelenmesiyle Kur'an'a has dil inceliklerinin tespitini doğurmuş bu ise dilbilimsel tefsir için yeni bir çıkış noktası olmuş ve klasik dönemden yeni bir döneme geçişin ilk sinyallerini vermiştir. Dilbilimsel tefsirin ilk dönemini oluşturan klasik dönemden sonra gelen bu ikinci dönemi "farklılaşma dönemi" olarak niteleyebiliriz.

Dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde etkili olan, dilbilim ve kelam ilmi arasındaki etkileşim, hicrî 4. ve 5. asırlarda daha yoğun bir şekilde görülmektedir. Mütekaddimûn dönemine rastlayan bu süreçte kelam ilminde tartışılan birçok konunun, dilbilim ile ilişkili olması bu dönem dilbilim çalışmalarının üzerinde etkili olmuş ve bu etki dolaylı yollardan dilbilimsel tefsir çalışmalarında da kendisini göstermiştir. Ayrıca bu etki kendisini sadece -Mu'tezilî âlimler başta olmak üzere- özellikle rüyetullah, istiva ve diğer müteşâbih ayetleri yorumlarken kendi görüşlerini delillendirmek için Arap dilinin verilerini kullanmak şeklinde de olmamıştır. Nitekim halku'l-Kur'an ve Allah'ın kelam sıfatının mahiyeti üzerine kelâmullah hakkındaki tartışmalar, ilk dönemler teolojik ve siyasi zeminde sürdürülürken hicrî 4. asırda özellikle Mu'tezilî âlimler tarafından dilbilimsel zeminde tartışılan bir konu haline getirilmiştir.³⁹ Bu durum dilbilim konularının metafizik ile ilişkilendirilmesi neticesini doğurmuş ve dilbilim etrafında tartışılan konuların içeriğinde değişimler ortaya çıkmıştır.

Eş'arî ve Maturidî ile Mu'tezilî âlimler arasında devam eden dilin menşei, ilahî kelamın ezeliği gibi tartışmalar karşısında sözün nefsi ve lafzî (kelam-i nefsi, kelam-ı lafzî) şeklinde ikili ayrımı sünnî kelamda dil ile ilgili görüşlerin delillendirilmesinde bir çıkış noktası olmuştur. Bu durumda kelamın hakikati, insanın telaffuz ettiği sesler değildir. Aksine bu dışa dönük konuşmayı mümkün kılan bir tür iç konuşmadır ki bu konuşma bizzat nefiste gerçekleştiği için kelam-ı nefsi adını almıştır. Bu iç konuşmanın dışa yansması da ancak lafızlarla olacağından bu da kelam-ı lafzî olarak isimlendirilmiştir.⁴⁰ Neticede bu şekildeki bir ayrım, kelamda lafız ile mana arasındaki ilişkinin yeniden kurgulanması, dilbilimsel açıdan yeniden değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Kelam ilminin ivmesiyle farklılaşan dilbilimsel yaklaşımlar Kur'an'ın dili üzerinde yapılan çalışmaları da etkilemiştir. Örneğin Kur'an'ın i'câzının kaynağının lafızda veya manada olma(ma)sı, Kur'an'da geçen kelimelerin çokanlamlı (müterâdif) olma(ma)sı veya bu müterâdif kelimeler arasındaki nüanslar gibi farklı tartışmalar dilbilimsel tefsir faaliyetlerini hem metot hem de muhteva olarak etkilemiştir.

Farklılaşma dönemde kelime veya cümle boyutunda Kur'an'ın sahip olduğu lafız/mana arasındaki uyum ile kendisini gösteren derin anlam incelikleri ile kelime ve cümlelerin sıralanışında nahvin verilerinin de çok üstüne çıkan ahenk ön plana çıkarılmıştır. Bu nedenle farklılaşma döneminde dilbilimsel tefsir çalışmalarında, klasik dönemden farklı olarak nahiv ve sarf ilimlerinin formüle ettiği kurallar, doğrudan anlamın ortaya çıkarılmasından ziyade anlam inceliklerinin tespiti

---

³⁹ İbrahim Aslan, "Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), s. 133.

⁴⁰ Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 437.

noktasında kullanılmıştır. Böyle bir bakış açısının ortaya çıkmasında da Arap dilbilim çalışmalarında salt gramer çalışmaların ötesinde yukarıda beyan edilen farklı çalışma alanlarının ve tartışma konularının etkisi gözlenmektedir. Yine aynı şekilde 4. ve 5. asırda artan Kur'an'ın i'câzı konusundaki tartışmalarda etkili olmuştur. Rummânî'nin (öl. 384/994) *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'anı*, Ebû Süleyman Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Beyânu i'câzi'l-Kur'anı*, Bâkılânî'nin (öl. 403/1013) *İ'câzu'l-Kur'anı*, Kâdı Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) ise i'câzü'l-Kur'an konusunu ele aldığı *el-Muğnâ*'si bu alanda öne çıkan eserlerdir. Bu zengin birikimi iyi okuyan Abdulkâhir Cürçânî (öl. 471/1079), kendisinden önce etraflıca tartışılan, kaideleri ve terimleri netleşen ve neticede sınırları çizilen nahiv ilminin verilerini bir üst aşamaya taşıyarak, kelamın anlam inceliklerini buna bağlı olarak da belâği özelliklerinin tespit edileceğini ifade etmiş ve nahiv ile belâgat -özellikle meânî- arasındaki yapısal bütünlüğünde altını çizerek formüle etmiştir.⁴¹ Zemahşerî ise bu formülleri fesahatında şüphe olmayan Kur'an ayetlerine uygulayarak kendisine altın tepside sunulan bu ilmi birikimi değerlendirmeyi iyi bilmiştir. Neticede ilk dönem dilbilimsel tefsir müellifleri, nahvin verilerini, daha çok Kur'an'da murat edilen doğru anlamı ortaya çıkarmak için kullanırken, Zemahşerî bu verileri, Kur'an'ın belâği özellikleriyle de ilişkilendirerek onun i'câzını ortaya koymak için kullanmıştır.

Zemahşerî, eserinde kelimelerin morfolojik yapısı ve sözdizimsel konumunun, içinde buldukları cümleye katkısını belirleme, i'râb vecihleri ile değişen anlamı tespit, mevcut i'râb şekliyle anlam nüanslarını / inceliklerini ortaya koyma ve ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alma ve tüm bu verileri Kur'an'ın mükemmel ve insanları aciz bırakan üslubu ve nazmı ile ilişkilendirmiştir. Zemahşerî'nin bu yöntemi, hem kendisini bir önceki dilbilimsel tefsir müelliflerinden farklı kılmış hem de bu alanda yeni bir sürecin başlamasına ve yeni bir yöntemin oluşmasına vesile yapmıştır. Hiç şüphesiz bu tefsir yöntemlerini kısmen de olsa tefsirinde uygulayan âlimler mevcuttur. Ancak Zemahşerî, tüm bu uygulamaları belli bir sistem dâhilinde tefsirinde uygulayan ve tefsirinin karakteristik özelliği haline getiren *ilk müfessir* olma özelliğine sahiptir.

Farklılaşma döneminde dilbilimsel tefsir alanında kaleme alınan eserlerden diğer bazısını şu şekilde sıralayabiliriz: Ebû Zekeriyâ et-Tebrîzî'nin (öl. 502/1109) *Garibu'l-Kur'an* ve *i'râbü'l-Kur'anı*, Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'anı*, Zemahşerî'nin *Nüketü'l-A'râbı*, İbn Atıyye'nin *el-Muharraru'l-vecâzi*, Ebü'l-Kâsım en-Nisâbü'rî'nin (öl. 553/1158'den sonra) *İcâzü'l-beyân an me'âni'l-Kur'an*, *Gurerü'l-ekâvîl fî meâni't-Tenzîl*, *Vadahu'l-burbân fî müşkilâti'l-Kur'anı*, Ebü'l-Berekât el-Enbârî'nin (öl. 577/1181) *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'anı*, İbnü'l-Cevzi Ebü'l-Ferec'in (öl. 597/1201) *Nüzbetü'l-*

⁴¹ M. Taha Boyahık, *Dil, Söz ve Fesahat* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 193-194, vd.

a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir'i, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn el-Ukberî'nin (öl. 616/1219) *İmlâ'ü mâ menne bibi'r-Rahmân (et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'an)*'i, Ebû Yusuf el-Hemadânî (öl. 643/1249) eseri *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*'i, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm'ın (öl. 660/1262) *Fevâ'id fî müşkili'l-Kur'an*'ı, Ebû Hayyân'ın *Babrü'l-muhîti*.

Farklılaşma döneminde kaleme alınan eserlerin isimleri meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, garibü'l-Kur'an ifadelerinin farklı terkipleri ile veya onlardan tamamen bağımsız bir şekilde olabilmektedir. Bu eserler, içerik olarak ise klasik dönem eserlerde olduğu gibi meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, garibü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir şeklinde tasnif edilebilir. Bununla birlikte meâni'l-Kur'an türü eserler yerlerini daha çok i'râbü'l-Kur'an veya doğrudan Zemahşerî'nin *Keşşaf*'ında ve Ebû Hayyân'ın *Babrü'l-muhîti* eserinde olduğu gibi meâni'l-Kur'an ismini almayan ancak bu tür eserlerin içerik ve yöntemlerine yakın bir çizgide kaleme alınan eserlere bırakmıştır.

Farklılaşma döneminde i'râbü'l-Kur'an türü eserlerde, konular biraz daha spesifik hale getirilerek salt i'râb vecihleri üzerinde durulmaktadır. Bu durum, Zemahşerî'nin *Nüketü'l-i'râb* eseri Ebü'l-Berekât el-Enbârî'nin *el-Beyân fî garibi i'râbi'l-Kur'an* eseri ile Ebü'l-Bekâ el-Ukberî'nin *İmlâ'ü mâ menne bibi'r-Rahmân* eserinde de çok rahat bir şekilde görebileceğimiz gibi özellikle Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki farklılıklar ile değişen i'râb vecihleri sıklıkla zikredilmektedir. Ele alınan ayetler ise çoğunlukla i'râb geleneğinde müşkil bağlamında değerlendirilecek olanları kapsamaktadır.

Farklılaşma döneminde vücûh ve nezâir türü eserlerden olan İbnü'l-Cevzi'nin *nüzbetü'l-ayüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir* eserinde alfabetik sıralama göz önünde bulundurulmuştur. Eser yöntem ve içerik olarak klasik dönemde kaleme alınan bu türden eserlerden çok fazla bir farklılık göstermemiştir. Müellif, kendisinden önce kaleme alınan birçok vücûh ve nezâir türü eserin yanı sıra İbn Kuteybe, Ferrâ, Zeccâc gibi birçok dilci/müfessirin eserinden faydalanmıştır. Bu bağlamda Abdülhamîd Seyyid Tılıb, hicri 7. yüzyıla kadar kaleme alınan vücûh ve nezâir türü eserlerden en sistematik ve kapsamlı olanının İbnü'l-Cevzi'nin *Nüzbetü'l-ayün*'u olduğunu ifade etmektedir.⁴²

Farklılaşma döneminde garibü'l-Kur'an türü eserlerde Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ında görüldüğü gibi tam olarak sözlük sistemine geçilmiştir. Aynı şekilde bu eserde ele alınan kelimeler sadece garib olanları kapsamamakta neredeyse Kur'an'daki tüm lafızları içermektedir. *Müfredât*'da müellifin de önsözünde belirttiği gibi kelimelerin hakikat/mecaz anlamları üzerinde durulmakta ve müterâdif olduğu kabul edilen kelimelerin aralarındaki nüanslara dikkat çekilmektedir.⁴³ Ayrıca bu

⁴² Abdülhamid Seyyid Tılıb, *Garibü'l-Kur'an: Ricaluhu ve menâhicuhu min İbn Abbas İla Ebî Hayyan* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1986), 426.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 2009), 55.

eserde kelime açıklamalarının yanı sıra kelimelerin Kur'an'daki farklı kullanımları üzerinde de durulmakta ve bu kullanımlarla ilgili ayetler sıralanmaktadır.

Farklılaşma döneminde öne çıkan bir diğer isim Endülüs coğrafyasında yaşayan İbn Atıyye'dir. İbn Atıyye'nin dilbilimsel tefsir ağırlıklı ve meâni'l-Kur'an formunda kaleme aldığı *el-Muharraru'l-vecîz* eseri özellikle nahiv alanındaki açıklamalarıyla öne çıkmıştır. Bununla birlikte bu eser yöntem ve içerik olarak *Keşşâf*'tan farklı ve daha çok klasik dönem meâni'l-Kur'an formundaki eserlere benzemektedir. Ancak onlardan çok daha kapsamlı ve zengin bir muhtevaya sahiptir.

2.3. Modern Dönem Öncesi Dilbilimsel Tefsir

Modern dönem öncesi meâni'l-Kur'an formatında birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler hem klasik dönem dilbilimsel tefsir açıklamalarında olduğu gibi gramer eşliğinde devam eden yorumları hem de *Keşşâf* ile ortaya çıkan ve daha çok anlam nüanslarını içerisinde barındıran yorumları kapsamaktadır. Meâni'l-Kur'an türü eserler bu form üzere telif edilmeye devam ederken salt Kur'an'daki i'râb vecihlerini beyan eden i'râbü'l-Kur'an ve Kur'an'daki neredeyse her kelimenin açıklamasını yapan garîbü'l-Kur'an çalışmaları da bu dönemde devam etmiştir. Ancak bu dönemde, özellikle 8/15. yüzyıl itibarıyla kendisini hissettirmeye başlayan ve artarak devam edecek olan şerh, telhis, hâşiyeye, ta'lik ve tahrir çalışmaları yoğunluk kazanmış ve 13/19. yüzyıla kadar da etkisini sürdürmüştür. Özellikle Râgıb el-İsfahânî, Zemahşerî, İbn Atıyye, İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Bekâ el-Ukberî ve Ebû Hayyân gibi müellifler, sonraki dönemlerde dilbilimsel tefsirde etkilerini sürekli olarak hissettirmişlerdir.

Zemahşerî ile başlayan dilbilimsel tefsirde *farklılaşma dönemi*, içerisinde bulunulan yüzyılın entelektüel, siyasi ve sosyal birikiminin ivmesiyle de dilbilimsel tefsir alanında önemli eserlerin kaleme alındığı bir dönem olmuştur. Bununla birlikte *Keşşâf*, hem üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerle hem ona cevap niteliği taşıyan eleştirel yaklaşımli teliflerle hem de özellikle itizâlî fikirlerden arındırılarak yapılan ihtisâr çalışmalarıyla modern dönem tefsir çalışmalarına kadar etkisini sürdürmüştür. Bu şekilde Zemahşerî asırlar boyunca hem genel tefsir hem de dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde bir otorite olarak etkinliğini devam ettirmiş ve kendisinden sonra ciddi bir literatürün oluşmasına vesile olmuştur: İbnü'l-Müneyyir'in (öl. 683/1284) çoğu zaman *Keşşâf*'ın bir parçası gibi birlikte basılan ve özellikle itizâlî yorumları ağır bir şekilde eleştirdiği *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-itizâl* eseri; Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî'nin (öl. 743/1343) *Keşşâf*'ının en güzel ve en çok bilinen hâşiyelerinden sayılan *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb* eseri; Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) Tîbî'nin *Keşşâf*'a yazdığı hâşiyesinin Fetih sûresine kadar olan kısmını özetlediği *Hâşiyeye*

'ale'l-Keşşâf (Şerbu'l-Keşşâf) eseri; Seyyid Şerif Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *Keşşâf*'ın Fâtiha ile Bakara'nın ilk yirmi beş ayetinin tefsiri üzerine yazdığı *Hâşîye ale'l-Keşşâf* ve Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *Keşşâf*'ın sadece mukaddimesi üzerine yazdığı *Nuğbetü (Buğyetü)'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf* eseri; Ebüsuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selim* eseri bunlar arasında zikredilebilir.⁴⁴

Bahsi geçen bu eserlerin yanı sıra en az *Keşşâf* kadar İslam literatüründe meşhur olan Beydâvî'nin (öl. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-Te'vîl* eseri ile Nesevî'nin (öl. 710/1310) *Medâriku't-Tenzîl* eseri, hem muhteva hem de yöntem olarak *Keşşâf* çizgisinde kaleme alınmış eserlerdir. Hatta çok basit bir gözlem ile bu eserlerin bizzat *Keşşâf* metnindeki ifadelerin kısmen değiştirildiği veya çıkarıldığı ya da cüz'î oranda eklemelerin yapıldığı eserler olduğu anlaşılabilir. Ancak bu eserlerin üslup olarak *Keşşâf*'a oranla daha kolay ve anlaşılır olması üstelik itizâlî fikirlerden arındırılmış olması bu eserlerin İslam coğrafyasında hüsnü kabul görmelerini sağlamıştır.

Modern dönem öncesinde kaleme alınan dilbilimsel tefsir eserlerinde Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının yanısıra İbn Atıyye'nin *el-Mubarraru'l-vecîz*'i Ebû Hayyân'ın *el-Babru'l-mubîl*'i de önemli birer kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Ebû İshâk Burhânüddîn es-Sefâkusî (öl. 742/1342) *el-Mücd fî i'râbi'l-Kur'ani'l-Mecîd* eserinde⁴⁵ ve Semîn el-Halebî en-Nahvî'nin *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn* eserinde aynı zamanda hocaları olan Ebû Hayyân'ın *el-Babru'l-mubîl*'inden çokça istifade etmişlerdir.⁴⁶ Yine Semîn el-Halebî garibü'l-Kur'an'a dair kaleme aldığı *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz* eserinde alfabetik sistemi takip etmiş ve özellikle başta Râgıb el-İsfahânî olmak üzere birçok sözlük yazarının eserini kullanarak alanında en kapsamlı eseri telif etmiştir.⁴⁷

2.4. Modern Dönem Dilbilimsel Tefsir Faaliyetleri

Modern dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde, genel olarak İslam dünyasının mevcut sosyo-kültürel durumunun yanı sıra 15/20. yüzyıl itibarıyla modern dilbilim alanında ortaya çıkan değişimler de belirleyici bir rol üstlenmiştir. Özellikle yakın zamanlarda kendisini gösteren bu etki, semantik/anlambilim etrafında şekillenen yöntemlerin Kur'an kavramlarını incelemek üzere kullanılmasıyla dilbilimsel tefsir alanındaki etkisini arttırmıştır. Semantik ilminin verileri dâhilinde yapılan

⁴⁴ Boyalık *Keşşâf* üzerine yazılan 200'e yakın şerh, hâşîye vb. türden eser zikretmektedir. bk. M. Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü (Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının etki Tarihi)* (İstanbul: TDV Yayınları 2019), 441-454.

⁴⁵ Müellif eserinin mukaddimesinde bu durumu beyan etmektedir. Bk. Ebû İshâk es-Sefâkusî, *el-Mücd fî i'râbi'l-Kur'ani'l-Mecîd*, thk. Hakim Salih ed-Dâmin (b.y.: Daru'l-İbni'l-Cezvî, 1430/2009), 20.

⁴⁶ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmet Muhammed el-Huffâz (Dimişk: Daru'l-Kalem, , ts), 24. (Muhakkikin önsözü vd.)

⁴⁷ Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, , 1996), 9-14.

bu açıklamalar, modern dönemde “konulu/mevzû’î tefsir” çalışmalarında kavram analizlerinde etkili olmuştur. Özellikle semantik ilminin verilerinin, Kur’an kavramları bağlamında kullanılmasında yöntemsel ilkeleri tespit eden aynı zamanda bir dilbilimci olan Toshihiko Izutsu’nun (öl. 1993) *God and Man in the Qur’an (Kur’an’da Allah ve İnsan)* ve *Ethico-Religious Concepts in the Qur’an (Kur’an’da Etik-Dini Kavramlar)* eseri bu anlamda önemli bir yere sahiptir.

Modern dönemde dilbilimsel tefsir sahasında önemli bir yere sahip diğer iki müellif Emîn el-Hûlî ve Âişe Abdurrahman bintu’s-Şâtî’dir. Edebî tefsir olarak isimlendirilen ekolün kurucu isimleri olan bu iki müellif, özellikle Kur’an’ın doğru anlaşılmasında Arap Dili ve Edebiyatının önemi üzerinde durarak yöntemsel bazı kuramlar geliştirmiş ve Kur’an üzerinde uygulamaya çalışmışlardır. Emîn el-Hûlî’nin *Menâhicu tecdîd fi’n-nabv ve’l-belağâ ve’t-tefsir ve’l-edeb* eseri ile Âişe Abdurrahman bintu’s-Şâtî *tefsiru’l-beyânî li’l-Kur’ani’l-Kerim* isimli eseri bu bağlamda öne çıkan eserlerdir.

Modern dönemde doğrudan Kur’an ayetlerinin i’râbı üzerine yoğunlaşan teknik verilerle ayetleri tek tek irdeleyen salt i’râbü’l-Kur’an çalışmaları da telif edilmektedir. Bunlar çok daha spesifik ve sadece i’râb verilerini içerisinde barındıran ve farklı i’râb vecihlerine temas etmeyen öz çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhammed et-Tayyib el-İbrahim’in *İ’râbü’l-Kur’ani’l-Kerim* eseri bu yöntemle yazılan eserler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte bu eserlere göre biraz daha ayrıntılı i’râb açıklamalarını barındıran aynı zamanda ayetlerde geçen kelimelerin anlamlarının verildiği aynı zamanda belâğî inceliklerin incelendiği tefsirler de modern dönemde görülebilmektedir. Mahmud b. Abdurrahim es-Sâfi (öl. 1956), *el-Cedvelü fi i’râbi’l-Kur’an-ı Kerim* eseri ile Muhyiddin ed-Derviş’in (öl. 1982) *İ’râbü’l-Kur’ani’l-Kerim ve beyânuhu* eseri bu şekilde telif edilmiş eserlerdir.

Modern dilbilim ile dilbilimsel tefsir arasındaki etkileşim henüz çok yeni olmasına rağmen dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde bu etkileşimin etkisi görülebilmektedir. Bu minvalde yapısal dilbilim çalışmaları ile ortaya çıkan *göstergebilim* veya yine modern dilbilim çalışmalarının etkisiyle şekillenen *metinbilim* gibi dilbilimin alt dallarından elde edilen bulguların, dilbilimsel tefsir alanında yöntem bakımından etkisini göstermesi ihtimal dâhilindedir.

Sonuç

Hız. Peygamber, sahâbe ve hatta tâbiûn dönemini de içine alan zaman diliminde ayetler hakkında yapılan dilbilimsel açıklamalar, dilbilimsel tefsirin ilk örneklerini oluşturmakta, ancak sistemli bir dilbilimsel tefsir yaklaşımını ifade etmemektedir. Bu özellikteki dilbilimsel tefsir faaliyetleri, 2. asrın sonlarında ortaya çıkmış ve Arap dilbilim çalışmalarıyla paralel bir seyir takip etmiştir. 3. asrın sonlarına kadar devam eden bu süreçte Hız. Peygamber, sahâbe ve tâbiûna ait dilbilimsel rivayetlerin

kayıt altına alındığı, meâni'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an ve vücûh ve nezâir türü eserlerin kaleme alındığı kısaca Kur'an-ı Kerim hakkında hem filolojik hem de dilbilimsel faaliyetlerin ilk ve esas kaynakları olarak ifade edilebilecek eserlerin telif edilmiştir. Bu zaman dilimi özellikle Arap dili alanında da orijinal eserlerin verildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda ilgili zaman dilimi hem dilbilimsel tefsir hem de Arap dili alanında kurucu metinlerin teşekkül ettiği bir dönem olarak ifade edilebilmektedir.

Hicrî 4. ve 5. asırlarda ise bu minvalde eserler kaleme alınmaya devam etmiştir. Ancak bu dönem eserleri daha çok ilk üç asırda ifade edilen görüşlerin aktarıldığı, bu görüşler üzerinden farklı yorumların yapıldığı ve -özellikle sözlük türü eserlerde gözlenebilen- farklı tekniklerle bu bilgilerin tasnif edildiği eserlerdir. Buradan alarak hicrî 4. asır itibariyle dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde hem şekil hem de muhteva açısından bir değişim ve dönüşüm olduğu gözlenebilmektedir. Bu minvalde 3. asrın sonlarına kadar devam eden süreç, dilbilimsel tefsir için kurucu eserlerin kaleme alındığı *teşekkül dönemi*; 4. asırdan 5. asrın sonuna kadar devam eden süreç de özellikle teşekkül dönemine ait bilgilerin ve bu bilgiler etrafında şekillenen farklı görüşlerin derlendiği, yorumlandığı ve farklı tekniklerle aktarıldığı *yorumlama dönemi* olarak isimlendirilmektedir. Kaynaklık değerinin sürekli olması ve dilbilimsel tefsir için ana metinlerin ortaya çıkarıldığı bir dönem olması nedeniyle de bu iki dönem içerisine alan sürece *klasik dönem* denilmiştir.

Kelam gibi farklı ilimlerin de etkisiyle dilbilim alanında metafizik ile ilişkilendirilen mevzuların gündeme getirilmesi dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde yöntem ve içerik olarak etkili olmuştur. Hicrî 6. asır itibariyle gözlemlenen bu etki ile dilbilimsel tefsir tarihinde de yeni bir döneme girilmiştir. *Farklılaşma dönemi* olarak isimlendirilen bu dönemde, klasik dönemden farklı olarak nahiv ve sarf ilimlerinin formüle ettiği kurallar, doğrudan ayetlerin anlamının ortaya çıkarılmasından ziyade anlam inceliklerinin tespiti noktasında kullanılmış elde edilen veriler Kur'an'ın belâgi özellikleriyle de ilişkilendirerek i'câzının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Farklılaşma dönemi sonrasında özellikle meâni'l-Kur'an formatında eserler kaleme alınmaya devam etmiştir. Ancak *modern dönem öncesi* olarak ifade edilen bu zaman diliminde farklılaşma dönemi müellifleri olan Râgıb el-İsfahânî, Zemahşerî, İbn Atıyye, ve Ebû Hayyân gibi müelliflerin eserleri üzerine yapılan şerh, telhis, hâşiye, ta'lik ve tahrir çalışmaları yoğunluk kazanmış ve 13/19. yüzyıla kadar da etkisini sürdürmüştür.

14/20. yüzyıl itibariyle İslam düşüncesinde ortaya çıkan farklı arayışlar dilbilimsel tefsirde de kendisini göstermiştir. Özellikle modern dilbilim alanında yapılan çalışmaların da etkisiyle ortaya çıkan Kur'an semantiği üzerine incelemeler, konulu tefsir ve çok daha fazla teknik bilgi içeren

i'râbi'l-Kur'an çalışmaları dilbilimsel tefsirde *modern dönem* diyebileceğimiz yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır ve muhtemel, özellikle modern dilbilim alanındaki çalışmalarla farklılaşmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Aslan İbrahim. “Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010),131-151.
- Aydın, İsmail. *Kur'an'ın Filolojik Yorumu*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Boyalık, M. Taha. *Dil, Söz ve Fesabat*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Boyalık, M. Taha. *el-Keşşâf Literatürü (Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının etki Tarihi)*. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Brockelmann, Carl. *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: Daru'l-Ma'rif, ts.
- Bulut, Ali. “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 91-104.
- Catlâvî, Hâdî. *Kadâyâ'l-luğati fî kutubi't-tefsir*. Tunus: Daru Muhammed Aliyyu'l-Hâmî, 1998.
- Cürcânî, Abdulkâhir. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. b.y.: y.y., ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşavî. Kahire: Daru'l-Fazile, ts.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kâhire: Daru'l-Mâarif, ts.
- Divlekci, Celalettin. *Dilbilim ve Kur'an İlimleri Açısından el-Firûzâbâdî'nin Besâir'i*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Goody, Jack. *Tarih Hırsızlığı*. çev. G. Ç. Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- İDA, İslam Düşünce Atlası. “Niçin Dönemlendirme?”. Erişim 12 Temmuz 2018. <https://www.islamdusunceatlası.org/pages/giris-yazilari/islam-dusunce-tarihi-icin-bir-donemlendirme-onerisi>
- Jansen, J.J.G. *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*. çev. Halilrahman Açar. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Karagöz, Mustafa. “Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları”. *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. M. Akif Koç, İsmail Albayrak. I/ 323-356. Ankara: Otto Yayıncılık, 2013.
- Le Goff Jacques. *Taribi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* çev. Ali Berktaş. İstanbul: y.y., 2015.

- Müsâid b. Süleyman. *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011.
- Râcihî, Abduh. *Durusu fi'l-mezâhibi'n-nabviyye*. Beyrut: Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- Râgıb, el-İsfahânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 4. Basım, 2009.
- Rufeyda, İ. Abdullah. *en-Nabv ve kütübü't-tefsir*. 2 Cilt. Bingazi: Dârü'l-Cemâhiriyye, 3. Basım, 1990.
- Sefâkusî, Ebû İshâk. *el-Mücîd fî i'râbi'l-Kur'ani'l-Mecîd*. thk. Hakim Salih ed-Dâmin. b.y.: Daru'l-İbni'l-Cevzî, 1430/2009.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerzûr. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Semîn el-Halebî. *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. 11 Cilt. thk. Ahmet Muhammed el-Huffâz. Dimaşk: Darul-kalem, ts.
- Semîn el-Halebî. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. 4 Cilt. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Tılıb, Abdülhamid Seyyid. *Garibü'l-Kur'an: ricalubu ve menabicubu min İbn Abbas İla Ebî Hayyan*. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1986.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-552. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.